

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,	
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծվ <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

XI

ՀԵՔԻԱԹ

ՆՎԻՐԱՏՈՒ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Մարինե Խենյան*

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում գլխավոր հերոսի գործողությունները հաճախ ուղեկցվում են նվիրատվությամբ և խորհրդատվությամբ, որոնց օգնությամբ հերոսը կարողանում է լուծել իր առջև դրված խնդիրը: Հոգվածում վեր է հանված նվիրատու և խորհրդատու կենդանիների տիպը՝ Տիեզերական ծառի եռամիասնության լույսի ներքո: Հեքիաթում որպես օգնական հանդես եկող կենդանիները բազմազան են՝ մրջյուն, մժեղ, մեղու, բոռ, ոզնի, մողես, օձ, ձուկ, կատու, շուն, ոչխար, կով, ձի, եղնիկ, գայլ, աղվես, առյուծ, վիշապ և այլն: Հայ հրաշապատում հեքիաթներում քննարկված կենդանիներից շատերն իրենց մեջ կրում են հերոսի նախնիների հոգին, իմաստուն են, խոսում են մարդկային լեզվով, տեղափոխվում են գերբնական արագությամբ, գիտեն հերոսի անցնելիք ճանապարհի վրա ծառացած դժվարությունների և դրանք հաղթահարելու միջոցների մասին, հաճախ հանդես են գալիս որպես կապող օղակ իրական և հանդերձյալ աշխարհների միջև: Երբեմն կենդանիները հեքիաթի հերոսին օգնում են՝ ի նշան երախտագիտության: Երախտապարտ կենդանիները հեքիաթ մուտք են գործում որպես նվիրատուներ և, հերոսին տալով իրենց կանչելու բանաձևը, հետագայում գործում են որպես օգնականներ: Բացի այդ՝ հեքիաթներում շատ տարածված է կերպարանափոխության մոտիվը, որը ևս ապացուցում է մարդու և կենդանիների վաղնջական կապը հնագույն պատկերացումներում:

Բանալի բառեր. հեքիաթ, նվիրատու, խորհրդատու, օգնական կենդանիներ, երախտագիտություն, հերոս, Տիեզերական ծառ, գործառույթ, կերպարանափոխություն, անդրաշխարհ:

Հեքիաթի սյուժեի զարգացման ընթացքում հերոսի ձեռքն է ընկնում ինչ-որ հրաշագործ նվեր, որի օգնությամբ նա հասնում է իր նպատակին: Այդ նվերը կամ որևէ առարկա է (մատանի, սփռոց, մահակ և այլն), կամ կենդանի (ձի, կով, առյուծ, գայլ, մեղու, մրջյուն, արծիվ, աղաճիկ և այլն): Մեր նպատակն է վեր հանել նվիրատու և խորհրդատու կենդանիների տիպը:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Համաձայն Տիեզերական ծառի մասին պատկերացումների՝ կենդանիները բաշխված են ուղղաձիգ գծով: Ծառի վերին մասը (ճյուղեր) կապվում է թռչունների, միջին մասը (բուն)՝ կնդակավոր կենդանիների (ձի, կով, ոչխար, եղջերու, իշալծյամ և այլն), երբեմն մեղուների, ավելի ուշ ավանդություններում՝ մարդու, ստորին մասը (արմատներ)՝ օձերի, ձկների, գորտերի և այլնի հետ: Ուղղաձիգ գծով են դրսևորվում նաև վերև-ներքև, երկինք-երկիր, երկիր-ստորերկրայք, կրակ-ջուր և այլ հակադրությունները, որոնք բավականաչափ ամբողջությամբ և ճշգրտությամբ նույնականացնում են առասպելաբանական գործող անձանց և այն աշխարհը, որտեղ նրանք գործում են: Տիեզերական ծառի օգնությամբ տարբերակվում են տիեզերքի հիմնական գոտիները՝ տարածական (երկնային թագավորություն, երկիր, ստորերկրայք), ժամանակային (անցյալ-ներկա-ապագա՝ նախնիներ, ներկա սերունդ, հետնորդներ), պատճառագիտական (պատճառ-հետևանք՝ հաջողություն, չեզոք վիճակ, անհաջողություն), անատոմիական (մարմնի երեք մասերը՝ գլուխ, իրան, ոտքեր) և «տարբերի» (տարբերքի երեք տեսակը՝ կրակ, հող, ջուր) միջավայրերը¹: Տիեզերական ծառի եռամիասնության լույսի ներքո փորձենք ներկայացնել հայ ժողովրդական հեքիաթներում որպես նվիրատու և խորհրդատու հանդես եկող կենդանիներին:

Հրաշապատում հեքիաթներում կենդանիները կապված են մարդու՝ տոտեմական պատկերացումների հետ. նրանք կարող են խոսել մարդկային լեզվով, օգնել գլխավոր հերոսին՝ իրենց գերբնական ուժով և տարածության մեջ (իրական աշխարհ-այնկողմնային աշխարհ) մեծ արագությամբ տեղաշարժվելու հատկությամբ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում օգնական կենդանիներին իրենց հերթին նույնպես կարելի է ստորաբաժանել. նրանք կարող են տրված լինել հերոսի մահացած կամ մահվան մահճում գտնվող ծնողի կողմից, աստծո կողմից ուղարկված (երբեմն կենդանու տեղը մատնանշվում է երագում), ինչպես նաև կարող են լինել հերոսի գործողությունների ընթացքում նրա ճանապարհին հանդիպած և նրա կողմից ուշադրության արժանացած երախտապարտ կենդանիներ: Որպես օգնական հանդես եկող կենդանիները մեր հեքիաթներում բազմազան են՝ սկսած ամենափոքր մծեղից մինչև հրեղեն կամ ծովեղեն ձին կամ երբեմն հերոսի գործողությունները միշտ խոչընդոտող դևը կամ վիշապը:

1 Топоров В.Н., Древо мировое. – ММ, т. I. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1987, с. 398–406. Հարությունյան Ս., Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքը և դիցարանը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2001, էջ 10–11:

Ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայոց հեքիաթներում մեծ է *ձիու* դերը: Ձին մեծամասամբ հերոսի տրամադրության տակ է անցնում անդրաշխարհից: Ի դեպ, «Հազարան բլբուլ կամ Ալո-Դինոյի նաղլը» հեքիաթում առկա է խոհրդատու ձիերի երկու տիպ: Հերոսը ձիերի առաջին տիպը վերցնում է հոր ավտոից, որը սովորաբար շատ «քոստ» է լինում և «աչքից ընկած»: Սակայն ի տարբերություն մյուս ձիերի, նա մեջքը չի ծռում: Ձիուն լավ խնամելուց և կերակրելուց (կերակրելը ձիուն հրաշագործ ուժ է տալիս) հետո հերոսը ճանապարհվում է հազարան բլբուլը գտնելու և բերելու: Հիշյալ ձին խոսող է և իմաստուն. նա ոչ միայն հերոսին խորհուրդներ է տալիս, այլև օգնում է նրան (օդ բարձրանալով) սպանել կարմիր, սպիտակ և սև դևերին: Մյուս տիպը ծովեղեն ձին է, որը հայտնվում է ծովից և հերոսի կողմից սանձահարվելուց հետո օգնում նրան՝ ոչ միայն անցնել ծովը, այլև թռչելով մինչև թագավորի պատուհանը, հերոսին հնարավորություն ընձեռում վերցնել հազարան բլբուլի վանդակը: «Հրե՛, Չաչոնց թաքավորի պալատի ծովի դիհը բլբուլի դաֆազը դրած ա, կարա՛ս ինձ մի ընենց դամշի տաս, որ իրեք հարիր վաթսունըվեց տամարս դողա, ես բանցրանամ ընչար փանջարեն, ձեռդ քցես՝ միհետից դաֆազը վեր ունես, թե վե չըկալար, էկուսս էլ վե կընկնենք, կմահանանք»²: Այդ ձիու մասին հերոսը տեղեկանում է քնի մեջ. ինչ-որ ձայն նրան խորհուրդ է տալիս, թե ինչպես ձեռք բերի ծովեղեն ձին: Ձիերի այս երկու տիպն էլ ունեն անդրաշխարհային ծագում: Մեկը հայտնվում է թագավորի ավտոում, մյուսը՝ ծովից: Ախոռը կամ նկուղը, ըստ Վ. Պրոպի, պարզապես տոհմական դամբարան է, որի միջոցով հերոսը ձեռք է բերում անդրաշխարհի հետ կապված ձին³: Ախոռը կամ ծովը կարելի է համարել անդրաշխարհի մուտք, որտեղից հայտնվում է ձին, որը, աստծո կամոք, հերոսին տեղեկություններ է տալիս ոչ միայն նրա անցնելիք ճանապարհի (անմահական ջրի, անմահական խնձորի կամ հազարան բլբուլի գտնվելու տեղի), այլ նաև մոտավոր վտանգների և այդ վտանգները շրջանցելու միջոցների մասին: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում օդ բարձրացող ձին աղերսներ ունի առասպելաբանական թռչունների և թևավոր ձիերի հետ (Քուռկիկ Ջալալի, հունական Պեգաս, սկանդինավյան Սլեյպնիր, բաշկիրական Տուլպար, տիբեթյան Լունգտա (Քամու ձի), կելտական Ագիսկի և այլն): «Ջարգանդ թագավորի աղջիկը» հեքիաթում պառավի նվիրած ըն-

2 «Հազարան բլբուլ կամ Ալո-Դինոյի նաղլը». – ՀԺՀ, հ. I, Այրարատ, կազմող՝ Նազինյան Ա.Մ., Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 36, N 1:

3 *Пронн В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. М.: Изд-во «Лабиринт», 2000, с. 146.

կույզի միջից դուրս եկած ձին խոսելուց և խորհուրդներ տալուց բացի, նաև թևեր է առնում և թռչում. «Ձին լեզու կառնի, կըսե. — Չէ, մերս, դու ու խանումս նստեք շալին, Ասլան աղես էլ իմ թամբին, աստված էլ ինձ թռնելու թևեր տվեց, կթռնիմ, — էս ըսավ ու թևերը բացեց: Ըդման էլ էրին ու թռան, էկան թագավորի քաղքի քյանարը իջան»⁴: Հեքիաթների մեծ մասում օդ բարձրացող ձիու թևերի առկայության մասին չի խոսվում, ի դեպ, ձիերն առանց թևերի էլ թռչում են տարածության մեջ:

Տիեզերական ծառի ջուր-կրակ երկհակադրությունը դրսևորվում է նաև բազմաթիվ հայ ժողովրդական հեքիաթներում: Հեքիաթի հերոսին օգնության հասած ձիերը մեծամասամբ ծովային ծագում ունեն: Երբեմն պատումի ժամանակ բանասացն անցում է կատարում ծովեղեն ձիուց հրեղենի: «Ծովի դրաղին ման ի գալի, տեհա մի հատ պուճուր քուռակ դուս էկավ, արածըմ էր, ջիբիս քյամանդ կար, քցեցի քյամանդով կալա՝ բերի, դառավ ըսենց ձի»⁵: Ծովային ծագում ունեցող այս ձիու տեղը մատնացույց են անում նրան համարելով հրեղեն ձի:

Երբեմն հրեղեն ձին ընկնում է չար ուժերի տրամադրության տակ և օգտագործվում չար նպատակների համար («Ուհան աշըղն ու Քոսեն»): Հերոսը աղբյուրից ջուր խմող ծովեղեն մայր ձիուն կարողանում է սանձել և նրա միջոցով սպանել չար ուժին՝ Քոսին և իր հարսնացուին ազատել գերությունից: Մայր ձին՝ Ղըռխըլու դստաղը, իր աղջկան՝ Քոսի մոտ գերի ընկած Սանդուխտին խորհուրդ է տալիս. «Սանդուխտ, աղունըլի դայդա թարխը տու, Քոսեն ըլի հազար կտոր»⁶: Ինչպես տեսնում ենք ձին խորհուրդներ է տալիս ոչ միայն հեքիաթի հերոսին: Միջանկյալ խորհուրդները հեքիաթի այլ գործող անձանց ևս միտված են հերոսին օգնելուն:

Նվիրատվության արդյունքում հերոսի ձեռք բերած ձին իր հերթին կարող է դառնալ նվիրատու: Հեքիաթներից մեկում («Շահ Յուսուֆի հեքիաթը») առկա է եռաստիճան նվիրատվություն. դերվիշը անժառանգ թագավորին խնձոր է նվիրում, խնձորի կճեպները թագավորի ձին է ուտում և արդյունքում ծնվում է Բաքլիբար հրեղեն ձին: Թագավորը Բաքլիբարին նվիրում է դերվիշի նվիրած խնձորի շնորհիվ ծնված որդուն: Իմաստուն ու հրեղեն Բաքլիբարն իր տիրոջը՝ Շահ Յուսուֆին բազմիցս օգնում է խորհուրդներով և ֆիզիկական ուժով: Գալիս է մի պահ, երբ հանգամանքների բերումով հերոսը պետք է բաժանվի ձիուց. ձին ասում է. «Ես էսօրից հետև

4 «Ջարգանդ թագավորի աղջիկը». – ՀԺՀ, հ. IV, Շիրակ. Բասեն, Ջավախք, կազմող՝ Մկրտչյան Մ. Ա., Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1963, էջ 102, N 7:

5 «Հուրի թագավորի ախչկա հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, , էջ 124, N 7:

6 «Ուհան աշըղն ու Քոսեն». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 405, N 30:

էլ քեզի պետք չեն, պոչիցս մազ քաշէ, պահէ քովդ, ինչ վախտ պետք կուգամ, մազս կուտաս կրակին, ես կհասնիմ»⁷: Մազը կրակին տալը որոշ ժողովուրդների մեջ հմայական միջոց է՝ հոգիներ կանչելու, որոնք «սիրում են այրված մազի հոտը»⁸: Եվ, քանի որ, ինչպես նշեցինք վերը, անդրաշխարհից հայտնված ձին իր մեջ կրում է հերոսի նախնիների հոգին, ուրեմն ձին անմիջապես այրվող մազի հոտը զգալուն պես կարող է ներկայանալ հերոսին: Երբեմն հերոսին կենդանին խորհուրդ է տալիս նվիրած մազերը, փետուրը կամ բուրդն իրար քսել, որն ի վերջո հանգում է կրակառաջացման գաղափարին⁹:

Բազմաթիվ են հեքիաթները, որոնցում ձիու նվիրած մազը հերոսն օգտագործում է որպես հրաշագործ միջոց, օրինակ՝ «Էս գյուլը դևի մոր թուքն է, գուգեր մեր ճամպեն կտրե, օր դևը մեզի վնասեր, տիա ինքն էլ օրտակ է դարձե, կլողա, դու յալես իրեք մազ պոկե, քցե գյուլի մեջ»։ Տղեն իրեք մազը քցեց գյուլի վրա, կարմունջ դարձավ, իրանք անցան»¹⁰: Մեկ այլ հեքիաթում իմաստուն ձին հերոսի լեզուն բացելու համար իր բաշից երեք մազ է տալիս փերուն, որպեսզի նա գցի բաժակով ջրի մեջ ու խմեցնի հերոսին. «Իմ թոփիցը (էս յալիցը էլի, բաշիցը) մի իրեք մազ պոկի, ստաքանի մեչին ճուր ածա, խմի, լեզուն պնց դի ըլիլ»¹¹:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում հաճախ հանդիպող «երեք» թիվը (թագավորի երեք տղա, երեք աղջիկ, երեք ձի, երեք ոչխար, երեք հարված, երեք ցանկություն և այլն) նույնպես կարելի է կապել Տիեզերական ծառի եռամիասնության հետ: Երեք ձիերը կամ երեք ոչխարները (խոյեր) ունեն գունային տարբերակում՝ սև, կարմիր, սպիտակ, որոնք խորհրդանշական են և կապված այս կամ այն աշխարհների հետ: Սև, կարմիր և սպիտակ (երբեմն գորշ) ձիերը ունեն տարբեր գործառնություններ և հերոսի կանչով ներկայանում են անհրաժեշտության դեպքում և որոշակի նպատակով: Սլավոնական հեքիաթներում սպիտակ ձին կապված է այնկողմնային աշխարհի հետ, իսկ կարմիր ձին ներկայացնում է բոցի գույնը, որը համա-

7 «Շահ Յուսուֆի հեքիաթը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմողներ՝ Հարությունյան Ս. Բ., Վարդանյան Ս. Ա., Խենյան Է. Հ., Ղուեյան Լ. Խ., Խենյան Ս. Հ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 69, N 7 (7):

8 *Iponn B. A.*, նշվ. աշխ., էջ 150.

9 Տեն Խենյան Ս., Նվիրատուն և խորհրդատուն Տավուշի հեքիաթներում. – Հայ գիտական բարբառագիտության 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 232–233:

10 «Ջարգանդ թագավորի աղջիկը». – ՀԺՀ, հ. IV, էջ 101, N 7:

11 «Վըսկըքյնքոփ տղի հեքիաթը». – ՀԱԲ, պր. 21, Տավուշ, կազմող՝ Խենյան Է. Հ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 20, N 1 (1):

պատասխանում է նրա հրեղեն ծագմանը¹²: Այլ է պատկերը հայ ժողովրդական հեքիաթներում. գույնով է պայմանավորված ձիու ֆիզիկական ուժն ու արագավազությունը¹³: Հեքիաթներից մեկում («Ամիր-Շամիրի հեքիաթը») Քոռ դևի կինը հերոսին է նվիրում սև, սպիտակ և կարմիր հրեղեն ձիերի մազերը: Այստեղ բավական է, որ հերոսը ծոցից քաշի հանի մազերից մեկը, և համապատասխան գույնի ձին կներկայանա: Այս հեքիաթի հերոսի գործողությունների ընթացքում մի ձին մի քանի անգամ է հայտնվում նրա տրամադրության տակ, և սև, կարմիր, սպիտակ ձիերը՝ պայմանավորված հերոսի առաջ ծառացած դժվարություններով, հերթագայում են միմյանց, օգնում նրան այնքան ժամանակ, մինչև հերոսը հասնում է իր նպատակին:

Հեքիաթային բազմաթիվ մոտիվներ կապված են *ոչխարի (խոյի)* հետ, որոնց մեջ ոչխարի գործառույթը բազմազան է: Որոշ հեքիաթներում ոչխարները եռագույն են՝ սև, կարմիր ու սպիտակ և գտնվում են այս ու այն աշխարհները իրար հետ կապող հորի հատակում: Սա համապատասխանում է Տիեզերական ծառի միջնամասին, որտեղ սովորաբար տեղակայված է ոչխարը: Ըստ հեքիաթի՝ ոչխարների գույները խորհրդանշում են նրանց պատկանելությունը լույս և մութ աշխարհներին: Հեքիաթներից մեկում անդրշիրիմյան աշխարհում հանդիպած աղջիկներից մեկը՝ թագավորի փոքր տղայի ընտրյալը, խորհուրդ է տալիս նրան, թե եղբայրների դավաճանության դեպքում ինչպես դուրս գա լույս աշխարհ. «Կքննա դվեր, հրենի ընդեղ տեղ կա, պլոշադ, կնստես, ճամփա կըպահես, երեք դոշ պդի կյնլ, մեկը՝ սև, մեկը՝ սպիտակ, մեկն էլ՝ կարմիր գույնի: Էն սևը նստես, քե սև երգիր կտանի, սպիտակը նստես, էս աշխարհը կհանի՝ ուր քո աշխարը, կարմիրը նստես, կարմիր աշխար կտանի: Լնվ մտիտ ըլի»¹⁴: Մեկ այլ հեքիաթում՝ դևերի մոտ գերի ընկած փոքր քույրը թագավորի տղային սովորեցնում է՝ սկզբում ո՞ր ոչխարին նստի. «Համա չըլնեմ-չիմանամ աղաք Սիպտակի վրեն ընկնես, թե չէ Սիպտակը քեզ կքցի Կարմրի վրեն, Կարմիրն էլ՝ Սևի վրեն, Սևն էլ քեզ Մութն աշխարք կհանի»¹⁵, կամ՝ պառավը

12 *Попов В. Я.*, նշվ. աշխ., էջ 147.

13 «Սասնա ծռերում» Ձենով Հովանը մի կոտ (մի փութ) գարի է խոստանում իր սպիտակ, կարմիր և սև (որոշ տարբերակներում՝ բոգ, կարմիր, սև) ձիերին և հավատարմանում, թե որ գույնի ձին ավելի արագ իրեն կհասցնի Դավթի կովին: Պարզվում է, որ սև ձին է ամենաարագը: Տե՛ս «Սասնա Դավիթ»։ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմողներ՝ Հարությունյան Ս.Բ., Խենյան Է.Հ, Խենյան Մ.Հ., Պողոսյան Ա.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 245, N 115 (115):

14 «Թաքավորի տղեն ու գմրութ դուշը»։ – ՀԱԲ, պր. 21, էջ 21, N 2 (2):

15 «Ամմահական խնձոր»։ – ՀԺՀ, հ. II, Այրարատ, կազմող՝ Նազինյան Ա.Մ, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1959, էջ 29, N 1:

խորհուրդ է տալիս Թուրքման օղլուն՝ ինչպես դուրս գա լույս աշխարհ. «Տղա ջան, էս ճամփով կերթաս, քեզի ռաստ գուգա չայիր-չիման տեղըմ: Էնդեղ իրեք հատ դոչ կարծին: Մեկը՝ սև, մեկը՝ կարմիր, մեկը՝ ճերմակ: ... Քեզի քըցես կը սև դոչի վըրեն, էնիկ կենե, օր քեզի տանի սև աշխարք: Էման էրա, օր ընկնիս կարմիր դոչի վըրեն: Էն է լ գուգէ, օր տանի կարմիր ծովը: Հըմը դու թեզըմ քեզի քըցես կը ճերմակ դոչի վըրեն, քեզի տանե լուս աշխարք»¹⁶:

Խոյը հեքիաթի հերոսին լույս աշխարհ դուրս բերելու գործառնությո՜ւն չի միայն կատարում: Բազմաթիվ հրաշապատում հեքիաթներում պալատը, որտեղ գտնվում է անմահական խնձորը կամ հազարան բլրուլը, հսկում են առյուծն ու խոյը: Հերոսը փոխատեղում է նրանց առջև դրված դմակը և խոտը. երախտապարտ կենդանիները նրան ճանապարհ են տալիս¹⁷:

Առյուծը աշխարհի շատ ժողովուրդների առասպելաբանությունում և բանահյուսության մեջ բարձրագույն աստվածային ուժի, հզորության, իշխանության և վեհության, ինչպես նաև արևի ու կրակի խորհրդանիշ է: Առյուծի կերպարի հետ են կապվում նաև խելքը, ազնվությունը, հոգատարությունը, արդարությունը, հպարտությունը, քաջությունը, էգ առյուծը և մայրության խորհրդանիշ է, և բազմաթիվ մայր-աստվածությունների հատկանիշ¹⁸: Եվ պատահական չէ, որ հայ ժողովրդական հեքիաթներում հիվանդին (թագավոր, թագավորի աղջիկ և այլն) բուժելու համար հեքիաթի հերոսին ուղարկում են առյուծի կաթ բերելու: Առյուծն իր կաթը նվիրաբերում է երախտագիտությունից դրդված: Իսկ երախտագետ առյուծը հերոսին ոչ միայն կաթ է տալիս, այլև խորհուրդ է տալիս, թե կաթը ինչ ձևով տանի. «Իմ կաթը հեչ մի ամանով չես կրնա տանի, էդոր հմար իմ ձագերից մեկին բտի սպանես, փոստը տիկ հանես, օր կրնանաս իմ կաթը տանիս: Էդոր հմար տար իմ ձագերից մեկին սպանե, տիկ հանե, հմը էնպես էրա, օր ձենը անգաջս չընկնի, թե չէ սաղ կտորդ անգաջդ կթողնիմ»¹⁹: Մեկ այլ հեքիաթում առյուծը նախքո՜ւ տղային կերակրում է իր կաթով և մեծացնում. «... ասլանի կաթն ա կերել, է: Հըմի ինչ թավուր հիվանդ որ մի ստա-

16 «Օխտ ավադոր քուրը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 91–92, N10 (10):

17 «Ժլատ թագավորի հեքիաթը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 36, N1 (1):

18 *Сokolov M. H.*, Лев. – МНМ, т. II. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1988, с. 40–43.

19 «Շահ Յուսուֆի հեքաթը». – Կարս, հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 71, N 7(7):

քան ասլանի կաթ խմի՝ նա էն հադադը կսաղանա: Էն ինչ ասել են՝ անմահական կաթը, էն ասլանի կաթն ա»²⁰:

«Ջոմշուդը և Մոմշուդը» հեքիաթում երկվորյակ հերոսներից մեկը եղբորը փնտրելու ճանապարհին ոտքը թարախակալած առյուծի է հանդիպում և պատռում թարախապալարը: Առյուծը «... քարի տակին կուչ ա կյնլի, որ թարախը քյնըմ ա, ոտը հովանըմ ա հա, ասըմ ա. — Իսանաթ էն, տոն արի, ինչ ուզես, կկատարեմ»²¹: Երախտապարտ առյուծը իր երեք ձագերից մեկը նրան է նվիրում: Մի քանի օր անց էլ եղբորն է մյուս ձագը նվիրում՝ մտածելով, որ նա իր ոտքը բուժած նույն տղան է:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում երբեմն խորհրդատու է դառնում *կովը*: «Պոլոտ կյով» հեքիաթում մի կին խորթ աղջկան շատ է ճնշում: Պոչատ կովը աղջկան խորհուրդ է տալիս չվախենալ, պոչից բռնել և հետևել իրեն: Կովը աղջկան տանում է ձորի մեջ մի պառավի մոտ, պառավը աղջկա «գլըլիմս մըտուց մննչ ան ճըրմոն, ոսկը գլընդնիք կախվավ անկանջեն, անու վիզ հըմեն էլնվ ոսկը»²²: Այստեղ կովը հավանաբար խորթ աղջկա մոր հոգին է վերամարմնավորում ու ականա դառնում է նաև նվիրատու:

Հեքիաթի հերոսի ճանապարհին հայտնվում են ամենատարբեր կենդանիներ, տարբեր իրավիճակներում, որոնց նա լավություն է անում: Երախտապարտ կենդանիները, փոխհատուցելով նրա արած լավությունը, օգնում են հերոսին դուրս գալ անելանելի վիճակներից:

«Չոփչին» հեքիաթում հերոսը իր աշխատած փողը տալիս է չար երեխաներին և փրկում *շան*, *կապվի* և *օձի* ձագերին: Երախտագետ կենդանիները ողջ հեքիաթի ընթացքում իրենց խորհուրդներով ուղեկցում են հերոսին: Օձի խորհրդով հերոսը տեր է դառնում հրաշագործ մատանու, որը նրան նվիրում է օձերի թագավորը: Բազմաթիվ փորձությունների ենթարկվելով հերոսը կորցնում է հրաշագործ մատանին, բայց երախտապարտ շան ու կատվի օգնությամբ մատանին վերադարձվում է հերոսին²³:

Օձերը, ձկները, գորգերը, ինչպես նշեցինք վերևում, զբաղեցնում են Տիեզերական ծառի ստորին մասը: Նրանք կապված են ստորերկրայքի հետ և երբեմն հանդես են գալիս որպես կերպարանափոխություններ: Խորհրդատու աղջիկը կարող է լինել գորտի կերպարանքով: Այսպես, հե-

20 «Ասլան-Բալասի». – ՀԺՀ, հ. VIII, Գուգարք, կազմողներ՝ Նագինյան Ա. Մ. և Գրիգորյան Ռ. Հ., Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, «Ասլան-Բալասի», էջ 143, N 22:

21 «Ջոմշուդն ու Մոմշուդը». – ՀԱԲ, հ. 25, Իջևան (Ձորոփոր), կազմող՝ Խեմյան Է. Հ., Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2008, էջ 73, N 10 (10):

22 «Պոլոտ կյով». – ՀԺՀ, հ. XVII, Մոկս, կազմող՝ Հայրապետյան Թ. Լ., Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2012 էջ 150, N 18:

23 «Չոփչին». – Կարս, հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 141–144, N 20 (20):

քիաթներից մեկում թագավորն աչք է դնում հարսին՝ աղջիկ դարձած գորտին և ցանկանում է տղային այնպիսի բան հանձնարարել, որ չկարողանա կատարել: Գորտ-աղջիկը խորհուրդներ է տալիս ամուսնուն՝ թագավորի փոքր տղային²⁴:

Հեքիաթներից մեկում թագավորի փոքր տղայի կինը, ամուսնուն վերահաս վտանգից փրկելու համար, մի բանալի է տալիս նրան, որ այն գցի այն լճակը, որտեղ ինքը գորտի կերպարանքով ապրելիս է եղել. «Մը վախենա, աստված օղորմած է, առ բալնիք, էլման գնա կանի ճրի պռուկ, թալ բալնիք ճրի մեջ ըսե՛ մամ խաթուն, Շուշան խաթուն գուր փետե ծին կուզե»²⁵: Ինչպես այս հեքիաթում, այնպես էլ մի շարք հեքիաթներում *փայլե ձին* ունի հրաշագործ հատկություն: «Փետե ձին» հեքիաթում թագավորի փեսան իր սարքած փայտե ձին նվիրում է թագավորի տղային: Թագավորի տղան հեծնում է ձին, քշում և պարզվում է, որ այդ ձին հրաշագործ հատկություններ ունի²⁶:

Մեկ այլ հեքիաթում թագավորի տղան, բազմաթիվ փորձություններ հաղթահարելուց հետո, դեպի տուն վերադարձի ճանապարհին մի *ջեյրաս* է տեսնում և հետապնդում: Ջեյրանը դևի կողմից գերված և քարայրում պահված մի աղջիկ էր: Աղջիկը հերոսին խորհուրդ է տալիս դևին սպանելու համար կարե կարասից թուրը հանել²⁷:

Հանգուցյալների վերամարմնավորված հոգին դրսևորվում է բազմաթիվ հեքիաթներում: «Թագավորի պզտի տղեն» հեքիաթում խորհրդատուի դերում հանդես է գալիս *աղվեսը*, որը երախտագետ հալիվորի վերամարմնավորված հոգին է. աղվեսն ուղեկցում է հերոսին մինչև հեքիաթի հանգուցալուծումը: Այս հեքիաթում աղվեսը ոչ միայն հերոսին մատնացույց է անում հազարան բլբուլի, անմահական ջրի ու անմահական խնձորի գտնվելու վայրը, այլև ամբողջ հեքիաթի ընթացքում պահապան հրեշտակի նման հսկում է նրա գործողությունները: Երբ հեքիաթի կեղծ հերոսները՝ թագավորի մյուս երկու տղաները, նրա բերածները հափշտակում ու նրան հորն են գցում, նորից հայտնվում է աղվեսը և ասում. «Տեսա՞մր՝ ախպրտանքդ ինչ օյին հանին գլխդ: Քեզի թողին, իրանք գնացին, օր հորդ քովը պարզերես էղնին, — կըսե ու պոչը կը կախե հորը, պոչը կը

24 «Գորտան հեքիաթ». – ՀԺՀ, հ. XI, Տոլուքերան. Հարք, կազմող Մկրտչյան Մ. Ս., Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, էջ 201, N 16:

25 Նույն տեղում:

26 «Փետե ձին». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 99, N 5:

27 «Նաչար-Օղլու հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 176, N 10:

երկննա, կը հասնի տղին: Էսի պոչից բռնէ, դուս կուգա հորից»²⁸: Փաստորեն ծերունու՝ աղվեսի մեջ վերամարմնավորած հոգին օգնում է հերոսին անդրաշխարհից անցնել լույս աշխարհ:

Հերոսին երբեմն օգնության են հասնում *մրջյունները, մժեղները և մեղունները*, որոնք, ի նշան երախտագիտության, հերոսին են տալիս եղունգը, ոտքը կամ թևը, որ նեղության մեջ ընկնելիս օգնության հասնեն: Այսպես, օրինակ, հերոսը իր հրաշգործ սփռոցի միջոցով կերակրում է սոված մրջյուններին. «Դրանք էլ հ'իրանց դնգիցը տվին, թե նեղ տեղը ընկնես՝ տուր կրակին, կհասնենք»²⁹: Մեկ այլ հեքիաթում. «Տղեն գյամուցը վեր էկավ, գնաց սղոցով մի մենձ փետ կտրեց, ուրաքով էրեսը տաշեց, քցեց էտ առվի վրին: Միջմներն ընկան ճամփա ու գնացին: Ետի մի մրջինը իրա ոտը կտրեց, տվուց տղին, ասեց. — Առ էս ոտս, գնա՛, աստված քեզ հետ, մի վախենալ, ինչ վախտ որ նեղ տեղ ընկնես՝ մեզ իմաց տու»³⁰: «Ջանսըզը» հեքիաթում ի երախտագիտություն հերոսի արած լավության. «Մըժեղների թաքավորը ջեբից հանեց գրիչ, տվեց էդոր. կրսէ. — Նեղ տեղ օր գընդնիս, թըղթիմ վըրեն գըրէ ընձի. «Օգնության հասեք»³¹: Մեկ այլ հեքիաթում հերոսին իր երախտագիտությունն է հայտնում մեղուն՝ տալով իր թևը. «Գնացին էն ծառին հասան, որ մեղրաճանճերը սաղ էլ ըտեղ ին թոփ էլել: Տղեն թելի մի տուտը կապեց ծառիցը, մի տուտն էլ կապեց գյամուց, գյամին քշեցին: Գնացին հասան էն կղզին»³²: Ինչպես տեսնում ենք այս վերջին օրինակներից երախտապարտ մրջյուններն ու միջատները հերոսին օգնության են հասնում միմյանցից տարբերվող եղանակներով, որոնք նույնպես կապված են առասպելաբանական պատկերացումների հետ:

Այսպիսով՝ հայ ժողովրդական հեքիաթներում հերոսի նպատակին հասնելու ճանապարհին մեծ դեր ունեն օգնական կենդանիները՝ իրենց խորհրդատվությամբ և նվիրատվությամբ: Ըստ հնագույն պատկերացումների՝ մարդու և բնության, մարդու և կենդանական աշխարհի կապը սերտ է եղել. կենդանիներից շատերը հանդես են եկել նախահոր դերում, որոնցից սերել են տարբեր ազգեր, ուստի կենդանիները, որպես մարդկային հասարակության զարգացման ընթացքում հանդես եկած կարևոր օղակ, զգալի հետք են թողել բանավոր ավանդության մեջ: Հատկապես հեքիա-

28 «Թագավորի պզտի տղեն». – Կարս, հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 42, N 2 (2):

29 «Ոսկե քաքուլ տղի հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 260, N 18:

30 «Դավթի հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 304, N 21:

31 «Ջանսըզը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 75, N 8 (8):

32 «Դավթի հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 305, N 21:

թային սյուժեներում նրանց վերագրվել է օգնականի դեր: Կենդանիները խոսում են մարդկային լեզվով, օժտված են գերբնական ուժով և տարածության մեջ մեծ արագությամբ տեղաշարժվելու ունակությամբ: Կենդանիներն իրենց մեջ կրում են հերոսի նախնիների հոգին, գիտեն հերոսի անցնելիք ճանապարհի վրա ծառացած դժվարությունների մասին և որպես կապող օղակ են այս և այն աշխարհների միջև³³:

ЖИВОТНЫЕ ДАРИТЕЛИ И СОВЕТЧИКИ В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Марине Хемчян

Резюме

В армянских народных сказках действия главного героя часто сопровождаются даром и советом, с помощью которых главный герой может решать поставленную перед ним задачу. В статье выявлены типы животных-дарителей и животных-советчиков в свете троичности Древа мирового. В сказке животные-помощники многообразны: муравей, мошка, пчела, овод, еж, ящерица, змея, рыба, кот, собака, овен (овца), корова, конь (лошадь), олень, волк, лиса, лев (львица), дракон и т. п. Из рассмотренных животных многие носят в себе дух предков героя, мудрецы, говорят человеческим языком, перемещаются со сверхъестественной скоростью, знают о трудностях, которые будут возникать на дороге героя и о средствах их преодоления, часто выступают как звено, соединяющее реальный мир с потусторонним. Иногда животные помогают герою в знак благодарности. Благодарные животные вступают в сказку как дарители и, дав герою формулу их вызова, в дальнейшем действуют как помощники. Кроме того в сказках очень распространен мотив оборотничества, что также доказывает исконную связь между человеком и животным в древних представлениях.

Ключевые слова: сказка, даритель, советчик, животные-помощники, благодарность, герой, Древо мировое, функция, оборотничество, потусторонний мир.

GIFT-BRINGER AND ADVISER ANIMALS IN THE ARMENIAN FOLK TALES

Marine Khemchyan

Summary

In the Armenian folk tales the actions of the principal character are often coming with gift-bringing and advices, with help of which the character is being able

33 Ծավալի սահմանափակման պատճառով ներկա հոդվածի շրջանակներում շրջանցել ենք մի շարք կենդանիների, ինչպես նաև առասպելաբանական ավելի վաղ պատկերացումների հետ կապված թոչուններին, որոնք պակաս դեր չեն խաղում՝ հանդես գալով որպես հեքիաթի հերոսի օգնականներ:

to solve his problems. In the article the type of the gift-bringer and adviser animals is brought forward, under the light of the trinity of the World Tree. The assistant animals in the tales are various: ant, mosquito, bee, drone, hedgehog, lizard, snake, fish, cat, dog, sheep, cow, horse, deer, wolf, fox, lion, dragon etc. Many of the discussed animals have underworld origin, carry within themselves the spirit of the ancestors of the character, are wise, speak human language, can move with supernatural speed, are aware of the difficulties that are on the way of the character to be passed and the means to overcome them, often are as a linking chain with real and afterlife. Sometimes the animals are assisting the tale character as gratitude. Thankful animals are introduced into the tales as gift-bringers and giving to the character the formula to call them later are acting as advisers. Besides that the motive of metamorphosis is very wide-spread that proves the primordial link between humans and animals in the ancient notions.

Keywords: tale, gift-bringer, adviser, assisting animals, gratitude, character, World tree, function, metamorphosis, underworld.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5

9 789939 917825

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՄԱՍԿՈՑ ՄՆԱԿՈՒՅԹՈՒՄ